

ראשיתו של הסיפור האפיסטולרי בספרות ההשכלה: "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" ליצחק אייכל*

משה פלאי

השימוש באגרות ככלי ספרותי רווח בספרות ההשכלה העברית, כשם שהיה נפוץ בספרות אירופה של המאה השמונה עשרה. הרומאן במכתבים היה אחד הז'אנרים השכיחים ביותר, וחמישית מכלל יצירת המבדה באותה מאה הוקדשה לז'אנר האפיסטולרי. עלייתה של סוגה זו והתקבלותה כרוכות בתופעות תרבותיות וספרותיות כאחת. בראש ובראשונה עדים אנו לשכיחותה של כתיבת המכתבים האינטימית האוטנטית, שהיו לה סגנון ספרותי וצביון משלה, ככלי קשר מקובל. לא רק המכותבים קראו במכתבים אלה להנאה ולבידור, אלא גם מיודעיהם וקרוביהם, והדבר הביא עם הזמן גם להוצאתם לאור כמדיום ספרותי לצורך מסחרי. לצדם נתפרסמו גם מדריכים למכתבים ומכתבים לדוגמה. הפופולריות הרבה של הכתיבה האגרונית הביאה ליישומה לסוגות ספרותיות שונות, למשל לספרות המסעות, לאוטוביוגרפיות ולסאטירות, ואף לצרכים לא בדיוניים, כגון חיבורים בנושאי פילוסופיה, היסטוריה ופוליטיקה, ועוד. התפתחותה של כתיבת יומנים, וכן השימוש בכתיבה הדיאלוגית לצרכים ספרותיים וחוץ-ספרותיים, תרמו אף הם להתקבלותה של הספרות האגרונית.¹

הכתיבה האגרונית בגוף ראשון מצביעה על קרבה בין הספרות האגרונית לספרות האוטוביוגרפית, אף כי יש הבדלים רבי-משמעות בין סוגה לסוגה. לכתיבה האגרונית תכונות מייחדות שמשכו את סופרי המאה להידרש לה, ומחברים ידועים כריצ'רדסון, רוסו, סמולט ואחרים פרסמו רומאנים במכתבים, כמו פמלה וקלאריסה, אלואיזה החדשה והאמפרי קלינקר. כפי שהבחין בלאק, סוגה זו הצטיינה בתת-סוגות ובקטגוריות-משנה, כגון הרומאנסה, רומאן ההליכות (novel of manners), האסכולה הסנטימנטלית,² וכן מכתבי המבקר הזר, או הפרא האציל, בסגנון אגרות פרסיות של מונטסקייה, שיידונו

כדרך שאנו רואים במגלה טמירין של פרל במסגרת הסאטירה, או, במידת־מה, בעיט צבוע של מאפו ובהתועה בדרכי החיים של סמולנסקי, במסגרת הרומאן הריאליסטי.¹¹

האגרות בהמאסף

כבר בכרך הראשון של המאסף נתפרסמו אגרות בודדות, אם כי נעדרו מהן הסימנים הספרותיים של השיטה האפיסטולרית. היו אלה מכתבים־מאמרים שנשלחו אל המערכת ונדפסו בפורמט של האגרת, אף כי תכניהם היו כשל מאמרים. כך למשל נתפרסמה סדרת מאמרים בענייני חינוך שנכתבו בצורת אגרות ונדפסו בכותרת "אגרת איש נכבד..."¹² בכרכים אחרים של כתב העת ראו אור אגרות נוספות שעסקו על פי רוב בשאלות לשון, ביאורי פסוקים וחינוך, וכן אגרות הלכתיות – חליפת האגרות הידועה בין מנדלסון לעמדת בנושא הלנת המתים.¹³ ב"אינדקס המאסף", מפתח ממוחשב ומוער שהופיע באחרונה, נרשמו שש עשרה אגרות שונות שנדפסו בעשרת הכרכים של כתב העת.¹⁴

במסגרת הז'אנר של האגרות הספרותיות נתפרסמו בהמאסף שתי יצירות בלבד, ושתיהן מאת יצחק אייכל. אייכל היה אפוא הסופר הראשון בספרות העברית החדשה אשר נדרש לטכניקה האגרונית לצורך ספרותי או ספרותי־למחצה – הנושא העומד לדיון במאמר זה. היצירה הראשונה של אייכל בז'אנר זה, מבחינה כרונולוגית, היא "אגרות יצחק אייכל לתלמידו מיכל פרידלענדער".¹⁵ כדרכו של הז'אנר, הטכניקה האגרונית הננקטת באגרות אלה נדרשת לנושא מסוים אחד באמצעות מערכת של אגרות, או אגרת אחת מחולקת לחטיבות, ויש לראות בה השפעה כלשהי של רומאן המכתבים האירופי. האגרת של אייכל – אגרת אחת המחולקת לחלקים – נשלחת כמובן בכיוון אחד בלבד: ממנו אל תלמידו מיכל פרידלנדר, בן אחיו של דוד פרידלנדר. האגרות האחרות לא נדפסו. ב"אגרות אייכל" אפשר אפוא לראות את תחילתה של ספרות האגרונים בספרות העברית החדשה, אף אם הטכניקה האפיסטולרית של אייכל מוגבלת למדי.

היצירה השנייה, והחשובה יותר, היא "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי", שהיא הפרסום האפיסטולרי הראשון בספרות העברית היפה.¹⁶ ב"אגרות משלם" כבר חלה התפתחות חשובה בטכניקת הז'אנר, בהבאת מכתבים שנכתבו בידי אנשים אחדים, השונים בעמדותיהם ובדעותיהם איש מרעהו, ובהעמדתם זה נגד זה.

יצחק אייכל היה מפעילי הסופרים העבריים בדור הראשון של ההשכלה העברית בגרמניה, ועד לאחרונה נתקפח חלקו ונתמעטה חשיבותו בעיני ההיסטוריונים של הספרות העברית ובעיני חוקריה, אולי משום שנתקפח חלקה של ספרות ההשכלה בכללה. ואולם,

למערכת כתב העת. קונבנציה ספרותית זו מקובלת ביצירות מעין אלה, ובאמצעותה יכול המחבר ליצור את בדיית המביא לבית הדפוס, הלא הוא מ... פ.. ס"ט, ²⁴ שהאגרות הללו נמצאו אצלו "שנים רבים". הוא ירש אותן מאחי אשתו, שהעתיקן מכתב יד של חכם ספרדי, "סופר מהיר מחכמי הספרדים", שהיה "מורה צדק" בבית אבי משלם ותרגמן ללשון הקודש.²⁵ ריחוקו של הכותב ותרגום כתב יד שמצאוהו כביכול בספרייה, או באוסף פרטי, אף הם מדרכי הקונבנציה של האגרונים. המביא לבית הדפוס מתאר את סיפור הרקע שקדם לתחילת הסיפור המודפס, משרטט בקצרה את אפיוניו של הגיבור, מחבר האגרות, ומוסר כי האגרות שנכתבו במקורן בערבית נשלחו לחברו של הגיבור בעיר מוצאו ואחר הגיעו לידי-שלו. לפי הקדמה זו נשלחו שתיים עשרה אגרות אל המערכת, ורק שש אגרות נדפסו.

המביא לבית הדפוס פורש את סיפור המעשה: בשנת 1769, כלומר עשרים שנה לפני פרסום היצירה, נשלח צעיר יהודי בן שמונה עשרה, משלם, על ידי אביו, אוריה האשתמועי, ממקום מגוריהם בחלב שבסוריה לאירופה, כדי ללמוד את נימוסי ארצות אירופה. קורותיו של הצעיר מסופרות באמצעות סדרה של מכתבים המיועדים לידידו ברוך. המכתבים נשלחים ממדריד, לשם מגיע משלם בלוויית יהודי מאנוסי ספרד, עמו התיידד בהפלגה באונייה ואליו נלווה בדרכו אל ספרד מולדתו. בספרד מתרשם משלם משתי תופעות הקשורות בדת: אורח החיים של האנוסים, תופעה יהודית למחצה שמשלם מתנסה בה, וכך הוא מתוודע לאורח קיום הדת המינימליסטי שנכפה עליהם בתוקף הנסיבות, ולפולחן הנוצרי הקתולי, הזר לאיש המזרח. בעקבות חוויותיו אלה מעיר משלם הערות ושואל שאלות יסוד כאובות, ובתוך כך הוא חושף את התלבטויותיו בשאלות הדת היהודית וסדרי החברה. תופעות אלה מעוררות אותו להציג שאלות של משכיל גם בנוגע לקיום המצוות ובנוגע לנוכחותן של השפעות זרות במנהגי היהודים, שאלות המבטאות כנראה את השקפת עולמו של המשכיל העברי.

בעוד משלם מחפש את דרכו הוא מקבל לבחירתו שתי השקפות יסוד מעולמה של היהדות; שתי השקפות אלה נמסרות בשיטה האפיסטולרית, באמצעות שני מכתבים, שכל אחד מהם מייעץ לו כיצד ינהג כיהודי בהיותו מרוחק מביתו. המכתב הראשון, שנשלח על ידי אביו-זקנו, מייצג את העולם היהודי הדתי המקובל מדורות, שיכונה כאן "מסורת-חרדי".²⁶ עצותיו של הסב מדגישות הקפדה יתרה על קיום המצוות ודקדוקיהן, לרבות תעניות פעמיים בחודש, הנראות לקורא הרגיל מוגזמות לא מעט. בשיטות הסאטירה האגרונית מתערב המספר ב"סידור" אגרת זו של הסב ובארגון החומר, אופני

מוגשת באופן אובייקטיבי, כביכול, בהביאה דבר דבור על אופניו, מפי בעל הדבר עצמו, בלא כל שינוי, וכאילו המספר אינו מתערב בחילוקי הדעות. אך בתוך המבנה הזה טמון מבנה פנימי, המארגן כאמור את חומרי האגרות לשימושו הסאטירי של המספר ו"מגייס" את העלילה לשירותו. באמצעותה מנווט המספר את הקורא לאפיקים הנראים לו ומתעל את הסיפור למטרות ההשכלה.

לכאורה, שתי ההשקפות הנזכרות על היהדות, השקפתו של הסב והשקפתו של האב, מתחרות על הכוונת דרכו של משלם ומנסות להכתיב לו את הדרך אשר יבור לו. אולם משלם אינו בוחר אף לא באחת משתי ההשקפות הללו. תפיסת עולמו מצטיירת באמצעות הצגת שאלות רטוריות שהוא מתלבט בהן בנוגע למהותה של היהדות ולקיום המצוות:

לא ידעתי אם כנים הדברים האלה, כי לפי מחשבותי נקשרה הצלחת איש ישראל בקיום המצוות לבדם [!], ואם יתכן להיות שלם ומאושר מבלתי קיום המצוות, הלא יהיו סאקרא"ט היונ"י וצאראס"ט האי"נדי שלם ומאושר כאחד אנשי ישראל? – הודיעני נא, אחי! את דעתך בחקירה הזאת, כי ידעתי כי צרופה אמונתך ויראתך מאד, וירדת ברוח בינתך אל מעמקי חקירות כאלה.³²

כבר בראשית הסיפור מעוצב משלם, אגב בניית העלילה, כמי שהחליט החלטה חשובה שתכריע את דרכו – להחליף את בגדיו לבגדי ארצות אירופה, כעצתו של אביו ובניגוד לעצתו של סבו. החלטתו זו התקבלה, כך מסביר משלם, משום ש"המנהג הזה אינו נופל תחת חקי האלהים, וישתנה כל פעם כפי השתנות המקום והזמן".³³ היגד רב-משמעות זה גדוש רמזים דאיסטיים שנידונו בספרות אירופה בת הזמן ואף בספרות העברית. במישור העלילתי מסתבר כי החלטה זו הצילה את משלם, כפי הנראה, ובכך מצביע המספר על שינוי זה כשינוי הכרחי ומחויב המציאות. רוב המבקרים מפרשים את החלפת הבגדים כהטפה להתבוללות, אך תפיסה כוללת של היצירה מפריכה פרשנות זו;³⁴ לדעתי, כוונתו של אייכל להשתלבות בתרבות המערב, ברוחה של החשכלה המתונה.

הזיקה של "אגרות משלם" לאגרות פרסיות

זיקתן של "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" לקורפוס של הז'אנר האפיסטולרי האירופי דורשת עיון. רוב העוסקים ביצירה זו ציינו כי קיימת זיקה ישירה בינה ובין אגרות פרסיות של מונטסקייה. אף כי זיקה זו לא הוכחה בממש,³⁵ הריהי מקובלת בחקר הספרות העברית, בחינת המפורסמות שאינן צריכות ראייה. התחיל בכך כנראה קלוזנר,

היהודית וכיוון את חוד החנית שלה למטרות שאינן זהות למטרותיו של מונטסקייה. אצל מונטסקייה מבוסס הצופן הספרותי-סאטירי על ההנחה המוקדמת שתרבות המזרח האקזוטי והחברה האנושית שם עולות על החברה האירופית המושחתת, ואילו ההנחה המוקדמת של אייכל שונה לחלוטין. לגביו, תרבותו של משלם, תרבות המזרח, היא בבואה לתרבות היהודית הנחשלת, כביכול, בהשוואה לתרבות המתקדמת של אירופה. השכלת אירופה, הנחשבת לנאורה בעיני אייכל, כבעיני המשכילים האחרים בני תקופתו, היא המשמשת "אור לגויים". אליבא דידיה, אימוץ הערכים ואמות המידה של הנאורות האירופית יסייע לקידום מעמדם החברתי והפוליטי של היהודים ולהתפתחותם בתחומי התרבות, המדע והחינוך. העיקרון המשותף לשני הסופרים, הצרפתי והעברי, הוא ששניהם קיבלו על עצמם לכתוב סאטירה על החברה שבה הם חיים, אולם היחס הערכי השונה של כל אחד מהם הוא שהכתיב את גישתם השונה בנושאים שהם עוסקים בהם. לא ייפלא אפוא שחירותן של הנשים באירופה מועלית על נס בכתיבתו של אייכל, ואילו מונטסקייה נמצא מלגלג עליה. ספרות אירופה, שמונטסקייה שם אותה ללעג, הריהי בבת עינו של אייכל, וביקורתו הסאטירית בנושאים אלה מופנית כלפי התופעות המקבילות בחברה היהודית, הדורשות לדעתו תיקון.

לעומת הנושאים האלה, שהמחבר העברי נדרש בהם לעמדה שונה מזו של הצרפתי, בכמה עניינים אחרים, החשובים ביותר לסיפור העברי מבחינה תמאטית ואידיאית, נראה אייכל כצועד בעקבות מונטסקייה בחומר וברוח כאחד. אך מתחוור כי לעתים הוא מפתח את הנושאים האלה ומעבדם לצרכיו שלו, מעבר לכל קשר טקסטואלי לספרו של מונטסקייה. למשל, בשתי היצירות ער הגיבור תחילה ללבושם ולמנהגיהם השונים והמשונים של בני אירופה, ואחר כך הוא מגיע לידי החלטה כי מן הראוי שיחליף את בגדיו, המייחדים אותו מזולתו, לבגדים האירופיים.⁴⁷ ואולם, החלפת הבגדים הופכת בידי המחבר העברי לסמל שאינו מצוי בחיבור הצרפתי ולנושא השנוי במחלוקת בין הסב, בן הדור הישן, ובין האב, השייך לדור הבניים, שכל אחד מהם מייצג עמדה שונה ביהדות.⁴⁸ הטיפול המשווה בטקסי הנצרות והאסלאם מסייע בידי מונטסקייה להצביע על המקור המשותף של כל הדתות, הדת הטבעית, כדי לרמוז שלעתיד לבוא תחזור ותגבר הדת הטבעית ותכבוש את כל הלבבות.⁴⁹ ואילו הסופר העברי מתכוון להצביע על יסודות זרים בדת ישראל ועל האפשרות ההלכתית להכניס שינויים בהלכה על סמך תקדימי העבר.⁵⁰ עם זאת מצויים יסודות זהים בכתיבהם של השניים, כגון בביקורת הישירה והמובלעת על תפילת האשכבה.⁵¹ נוסף על כך, שני הסופרים נוקטים את שיטת הפרזנטציה הכרוכה

עבודתו כעבודתו של אלוהים ושל כלל ישראל ושל כלל האדם
ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

הוא אשר הוא אלוהים ושל כלל ישראל ושל כלל האדם

הוא אשר הוא אלוהים ושל כלל ישראל ושל כלל האדם
ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

ועל כן נאמר „אשר הוא אלוהים“

הרקע ליצירת "אגרות משלם", לאור יצירותיו האחרות של אייכל. מפליא במיוחד שאיש לא שם לב, בהקשר זה, לחיבור דומה של אייכל, שנכתב במסגרת הקורפוס האפיסטולרי והקורא להשוואה עם "אגרות משלם".

כפי שציינתי לעיל, בשנת תקמ"ה פרסם אייכל בהמאסף את "אגרות יצחק אייכל לתלמידו [...] מיכל פרידלענדער", שנכתבו לרגל נסיעתו של המחבר לקופנהאגן שנה קודם לכן.⁵⁶ אגרות אלה אינן אלא אגרת אחת שהובאה בשני המשכים, והיא מחולקת לקטעים על פי המקומות שהנוסעים עברו בהם. האגרות הן אפוא חיבור אפיסטולרי הנכלל במסגרת ספרות המסעות, סוגה שעסקתי בה במאמר נפרד.⁵⁷ ואף אם חיבור זה קצר מכדי להרשים כספרות מסע, כפי שנראה בהמשך, יש בו תכונות שעשויות לעניין אותנו בדיון בסוגה האפיסטולרית. בחיבור יש תיאורים מפורטים וססגוניים שאין אנו מוצאים דוגמתם ב"אגרות משלם": כותב המכתבים מספר על הפרידה מתלמידו (ב"אגרות משלם" אין תיאור של פרידת הגיבור מהוריו) ומרבה בציורי הטבע הטהור, המעורר שלוה באדם המתבודד בחיקו. בכתיבתו ניכרת הנטייה האורבנית בנוסח רוסו לברוח אל הטבע שהציביליזציה טרם השחיתה.⁵⁸ אייכל מתאר את הרגשותיו שלו בהתייחסותו לטבע, וכותבתו מצטיינת בסנטימנטליות רבה בתיאור הדמויות המתרגשות ובוכות לפרקים.⁵⁹ הכתיבה אינטימית הרבה יותר, אישית ומחנכת, כשל מורה הממשיך להורות את תלמידו גם בחופשתו מתוך אמונה שיותר משהמורה רוצה ללמד, רוצה התלמיד ללמוד. סגנון של האגרות הכתובות בגוף ראשון נושא אופי של שיחה קולחת עם המכותב, כהמשך לשיחות שנערכו בעבר. הטון חברי, אם גם פטרוני לא מעט, והכותב נוטה למצוא צד דידיאקטי בכל נושא ולהקנות ידע למכותב. לעתים ניתן המידע הדידיאקטי בהערות שוליים, כנהוג בז'אנר הזה ובז'אנרים אחרים, כגון במראה המקום לביטוי "ותהלתך דומיה", המדריך את התלמיד לילך אצל תרגום מנדלסון לתהלים, פרק סה.⁶⁰ המחבר ער למערכת יחסיו עם המכותב ולמעמדו כמורה וכמדריך, והוא מציג את עצמו כדמות שתלמידו עשוי לחקותה. מכאן גם הנימה הדתית-רליגיוזית המקיפה את היצירה. למראה הטבע הוא כותב "ותחי רוחי – כי נהייתי כאיש מתנבא עומד במרכז הבריאה להביט אל פעל ה' ואל מעשהו; ואען ואומר: מה יקר חסדך אלהים! בינתך לב באדם לחוש את גדלך ותפארתך...".⁶¹ בהמשך באים הגיגים על הבריאה, המעידה על הבורא ועל מקומו של האדם בה.⁶² האגרת גם מספרת על אגרת אחרת שהפקיד ידיד בידי אייכל, למוסרה להוריו. אייכל מתאר את ההורים ואת גודל המעשה שעשה ש"כלכלתי שיבת אב ואם, אשר כפשע בינם לבין המות",⁶³ ומלמד את תלמידו לעשות כמוהו. שילוב או אזכור אגרת בתוך אגרת מקובל בז'אנר.

זו, שמעיקרה היא ספרותית-השוואתית, אולי נשתחרר ממעגל הקסמים של הסתמכות על דברי מי שקדמונו, שקביעתם אף היא נסמכת על דברי מי שקדמום, בלי כל ביסוס של ממש.

נקודות הקרבה בין שתי היצירות

כמה וכמה היבטים לקרבה שבין "אגרות אייכל" ל"אגרת משלם". בראש ובראשונה יש להטעים כי השתיים משתייכות לז'אנר של ספרות המסעות, שאף הוא רווח ביותר בספרות אירופה במאה השמונה עשרה. ייחודן בספרות ההשכלה העברית בראשיתה, ובייחוד בהמאסף, הוא בטכניקה האפיסטולרית. אין להן אח ורע בהמאסף בשימוש הכפול של סיפור מסעות המובא בדרך האגרונית.⁷⁴ נוסף על כך מוצאים אנו נושאים משותפים לשתי היצירות, שאפשרות זיקתם ליצירתו של מונטסקייה, אגרות פרסיות, ולז'אנר האפיסטולרי בכללו, כבר הובהרה לעיל. שתיהן כאחת מקדישות תשומת לב מרובה לנימוסים ולמנהגים המקובלים בחברה האירופית הנוצרית, בדרך כלל מתוך ראייה מעריצה, שכוונתה, ככל הנראה, להצביע על נאורותה של החברה האירופית ועל נחשלותה של החברה היהודית. בהקשר זה שם מחבר "אגרות אייכל" את הדגש על "השתנות נימוסי הארצות אשר אעבור בם, ובהחלף הדעות בין האנשים לעתות שונות".⁷⁵ שינויי המנהגים, הנימוסים והדעות עומדים במרכז של היצירה השנייה, "אגרות משלם", כנושא עיקרי מן הבחינה האידיאית והספרותית-העלילתית. שינויים אלה שנויים במחלוקת אידיאולוגית בין נציג הדור הישן, הסב, לבין נציג דור הביניים, האב, ולבין נציג הדור הצעיר, הבן, שסבור כי "המנהג הזה [לבישת בגדים אירופיים בעת סיורו באירופה] אינו נופל תחת חקי האלהים, וישתנה כל פעם כפי השתנות המקום והזמן". בשנותו את לבושו נוהג משלם על פי עצת אביו, "למען יחשב [ו]הו בן ארץ מולדתם, ולא יסתירו מפניו נימוסיהם ודעותיהם, ובזאת ישיג את מאווי ללמוד דעות ונימוסיות שונות".⁷⁶ המונחים, המדגישים נימוסים ודעות, זהים זה לזה בשתי היצירות. ניכר שמחבר "אגרות משלם" מזדהה עם עמדותיהם של האב ושל הבן, המייצגות את עמדת ההשכלה העברית בשאלה נכבדה זו של התקרבות חברתית ואידיאית אל תרבות אירופה.⁷⁷

בשתי היצירות תופסת התפילה מקום נכבד הן מבחינה כמותית⁷⁸ והן מבחינה אידיאית-עלילתית.⁷⁹ בשתי היצירות עוצב המספר כמאמין השופך שיחו בתפילה לפני בוראו. נוסף על כך מגלות שתי היצירות התעניינות רבה בתרגום שירה לעברית. בראשונה מוצג תרגום קלוקל,⁸⁰ ובשנייה – דוגמאות נבחרות מתרגום שיר משירי מטאסטאזיו

מן הדוגמה האחרונה, שבה הראייה היא מלאכותית, אטלסית, שהרי בהפלגה סמוך לחופי יוון אין רואים את "ארצות חלק אפריקא".

ולבסוף, בשתי היצירות נדרש המחבר לאותו תאריך לציון האגרות הראשונות: חודש אייר.⁸³ נוסף על כך מופיעים בשתי היצירות אותם מונחים הקשורים במסע בים, ככתבם וכלשונם, ובשתי היצירות מכונה סגל האונייה "רב החובל וכל מלחיו".⁸⁴ ואף כי כמה מן הדברים שהובאו אינם כשלעצמם הוכחות חותכות, יש במציאותם יחד בשתי היצירות משום עדות על קרבה מהותית בין השתיים, שמן הדין להתחשב בה.

דמויות וזיהויין

כמה היבטים נוספים מגבשים את קשרי הגומלין שבין "אגרות אייכל" ל"אגרות משלם" ומחזקים את ההנחה כי אכן בעט אחד נכתבו. נראה כי יש יסוד להסמיך זו לזו את הדמויות המרכזיות בשתי היצירות, על פי ראשי התיבות של שמותיהן ועל פי אפיוניהן. מיכל, תלמידו של אייכל באגרות האותנטיות, מופיע בצלמו ובדמותו של משלם, הדמות הבדינית היוצאת לקנות חוכמה ולתור אחר האמת. איצק אייכל, הדמות הדומיננטית הפעילה במכתבים הראשונים, האותנטיים, הופך לאוריה האשתמועי.⁸⁵ שאלת מיהותו וזהותו של "מ.. פ.. ס"ט", המביא לבית הדפוס, אינה חשובה ביותר, שהרי אין הוא ממלא כל תפקיד נוסף בסיפור; אך לא מן הנמנע שראשי תיבות אלה רומזים שוב על הקשר שבין שתי היצירות, בהיותם ראשי התיבות של מיכל פרידלנדר.⁸⁶

זיהוי הדמויות בשתי היצירות מביאנו להניח כי "אגרות משלם" ו"אגרות אייכל" קשורות אלו באלו בקשר אמיץ יותר מאשר קשר של קרבה או של זיקה תמאטית בלבד. נראה כי "אגרות משלם" ממשיכות את "אגרות אייכל" על דרך המבדה. מסעו של אייכל בשנת 1784 ופרסום האגרות האותנטיות כעבור שנה מזינים כנראה בחוויותיהם את הסופר, השואף להמשיך את האגרות שנפסקו באיבן. מ"אגרות אייכל" ראתה אור כאמור האגרת הראשונה בלבד, שנדפסה בשני המשכים בחודשים אייר-סיוון, ותו לא. קרוב לוודאי שאייכל הסב את התעניינותו לנושא מרכזי אחר, לשאלת הלנת המתים, שניסרה אז בחללו של עולם ההשכלה העברית בגרמניה. הפולמוס החרף התגלע בשנת 1772, אך המשכילים עוררוהו עתה מחדש כדי להיתלות באילן הגדול של ההשכלה במלחמתה בקיצוניות החרדית. בגליון חודש אדר תקמ"ה של המאסף הופיע המאמר הראשון של "דברי האיש השואל על דבר מנהג הלנת המתים", ובחודש תמוז הופיע המאמר השני.⁸⁷ מיד אחריו הודיעו עורכי המאסף על תחילת פרסומם של חילופי האגרות בין מנדלסון לרב

אייכל במאמריו על הלנת המתים ("דברי האישי השואל"), שיש בהם בדיית הכותב-אוהד שמחוך לחוג "המאספים", השולח את דבריו אל המערכת.⁹³

ב. בפרק האחרון של "אגרות משלם", בדיון על תכונותיה וסגולותיה של השירה האיטלקית, לעומת השירה הערבית, מזכיר משלם שיר של מטאסטאזיו, "הנעתק פה". אמנם הוא מביא קטעים מתוך השיר ומנתחם, אך בהערת השוליים מעירים "המאספים": "השיר הזה תמצא במאסף תקמ"ו חדש ניסן".⁹⁴ יש רגליים להשערה כי מן ההכרח שמחבר האגרות הכיר היטב את המאסף. בלהיטותו לדיוק הלשוני מוכן אייכל לחטוא לדיוק הטקסטואלי המתחייב מן המובאה. כך, במקור מתייחס המתרגם לאביב כנקבה – "הן האביב הגיעה" – ואילו אייכל מתקן ל"הגיע".

ג. ב"אגרות משלם" מופיעה אמרת הכנף "יסוד בחינת האדם – האדם".⁹⁵ שימוש דומה באמרה זו נמצא במאמר על קבורת המתים, המיוחס לאייכל: "תכלית חקירת האדם הוא – האדם".⁹⁶ מקורה של אמרה זו בשירו הידוע של אלכסנדר פופ, "מסה על האדם": "The proper study of mankind is man".⁹⁷ בביוגרפיה על מנדלסון, שנתפרסמה בשמו של אייכל הן בצורתה הסריאלית בהמאסף והן כספר לעצמו, מזכיר אייכל את שירו של פופ, בתרגומו את הכותרת כ"בחינת האדם".⁹⁸ יש לשער כי מתרגם אחד לפתגם זה. על אף השוני שבין שני התרגומים, משמעותם אחת, המבנה דומה, ויש זהות בשימוש במקף (שאינו קיים במקור האנגלי). המפריד בין ראשיתה של האמרה ובין סופה, ובהדגשת התיבה "האדם"; כן זהה המונח "בחינת האדם" ב"אגרות משלם" ובספר תולדות רבנו החכם משה בן מנחם.

יצירות שנכתבו בז'אנר האפיסטולרי האירופי, ואפשר גם אגרות פרסיות של מונטסקייה, השפיעו בלא כל ספק על "אגרות משלם" ועל מחברן, אייכל. אולם דומה כי השפעה זו הגיעה ל"אגרות משלם" דרך המדיום החווייתי של אייכל, שאת ביטויו אנו מוצאים ב"אגרות אייכל" האותנטיות. משום כך יובן ההבדל בעיצוב הספרותי ובמטרות בין יצירתו של אייכל לזו של מונטסקייה. ביצירתו של אייכל, בראיית עולמו המשכילית ובדרך טיפולו בנושאים דוחקים ורלבנטיים, שעמדו במרכז הווייתה של המציאות היהודית, יש מן הייחודיות של ספרות ההשכלה העברית בראשיתה.⁹⁹ ראייתו של אייכל איננה רחבה, כלל אירופית, כראיתו של מונטסקייה, אלא היא ממוקדת בהיבט היהודי-עברי של חי היהודים בכמה מארצות אירופה. למשל, מונטסקייה מרחיב את היריעה לכדי טיפול בספרות בכללה, ואילו אייכל עוסק בשירה ובתרגומה לעברית, וזאת, כאמור, גם ב"אגרות אייכל" וגם ב"אגרות משלם"; מונטסקייה עוסק בהיסטוריה למחלקותיה השונות, ואילו

xxxviii:1, April 1951, p. 36. Republished in John Carroll (ed.), *Samuel Richardson*, Englewood

Cliffs, 1969, p. 139

- 7 על ספרות האגרונים הדידאקטית ראה אצל יהודית הלוי-צוויק, **תולדות ספרות האגרונים (הבריוונשטעלערס) העבריים (מאה 16—מאה 20)**, תל אביב, תשנ"א. הלוי-צוויק מגדירה את המונח "אגרון" כ"קובץ אגרות, בדיוניות בעיקרן, שנתחברו לצרכי לימוד והדגמה" (עמ' 9). בפתיחה לספר סוקרת המחברת בקצרה את מחקר ספרות האגרונים ועומדת גם על ניצני הסיפורת המתגלים באגרות (למשל עמ' 122); ראה גם יהודית צוויק, "האגרונים העבריים – סקירה כללית", **דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות ג**, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 219–224, וכן יצחק ריבקינד, "על ספרות האגרונות", **הדואר 40:לב**, כ"ז תמוז תשכ"א, עמ' 574–575; אוריאל אופק, "ללמד בני יהודה קסת הסופר", **הדואר 40:כט**, כ"ה סיוון, תשכ"א, עמ' 522–523; צבי שארפשטיין, "ספרי אגרות עבריות", **שבילי החנוך 22:ד**, קיץ תשכ"ב, עמ' 226–233; יהושע א' גלבוץ, "האגרת בספרות ובהיסטוריה", **הדואר 59:ג**, ג' כסלו, תש"ם, עמ' 41, 46 (נדפס גם בספר **הדואר ליובל הששים**, ניו יורק, תשמ"ב, עמ' 154–155); רנה לי, "על ערכו של המכתב הפרטי", **בצרון לו:321**, כסלו-טבת, תשל"ו, עמ' 72–76; ישראל כהן, "קניה על האגרת", **מאזנים לה:5–6**, תשרי-כסלו, תשל"ג, עמ' 390–394 (נדפס גם בספרו **בחינות ומידות**, תל אביב, תשל"ג, עמ' 385–394).
- 8 זאב בוכנר, **צחות המליצה**, וילנה, תקצ"ה (פראג, 1805); שלום הכהן, **כתב יושר**, וינה, 1820; דוד זאמושיץ, **מפתח בית דוד**, ברסלאו, 1823; מרדכי אהרן גינצבורג, **קרית ספר**, וילנה, 1835; הנ"ל, **דביי**, וילנה, 1861. קובץ מכתבים ממקורות אלה ואחרים, אחדים מהם בתרגום לגרמנית באותיות עבריות, ראה אצל מאיר הלוי לטריס, **ספר מכתבי עברית**, וינה, 1868.
- 9 דוד קארו, **ברית אמת**, קונסטאנטינה (דסאו), תק"פ, עמ' ג–כ, תשעה מכתבים כתובים בידי אמיתי אל עובדיה.
- 10 מאמרים אלה, שכמה מהם נזכרו בהערות 17, 19, 23, נכללים בספר **סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית** (ראה הערה מוכוכבת לעיל).
- 11 על השימושים הספרותיים באגרות ראה שמואל ורסס, "שיטות הסאטירה של יוסף פרל", **סיפור ושורשו**, גבעתיים ורמת גן, 1971, 9–12, 18–21; הנ"ל, "האגרונים בתקופת ההשכלה ומשמעותם הספרותית", **הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות** [תקצירי ההרצאות (במדור ספרות עברית), ירושלים, תשי"ז, עמ' יט–כ; David Patterson, "Epistolary Elements in the Novels of Abraham Mapu," *Annual of the Leeds University Oriental Society* iv, 1964, pp. 132–149; דוד פטרסון, "היסודות האפיסטולריים ברומן העברי של תקופת ההשכלה", **דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות ב**, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 59–64. כמו כן ראה דוד וינפלד, "התועה בדרכי החיים" (חלק ד) **לפרץ סמולנסקין כרומאן אפיסטולרי**, מחקרי ירושלים **בספרות עברית ה**, תשמ"ד, עמ' 95–120; בראש המאמר מובאת סקירה קצרה על המסורת האפיסטולרית בספרות העברית. וינפלד רואה **בכתב יושר של הכהן "רומאן אפיסטולרי מובהק"** משום שיש בו "גרעין עלילתי מפותח הנמשך ממכתב למכתב ומבריה את אוסף המכתבים לחטיבה ספורית מובהקת" (שם, 97). עיט צבוע אינו רומאן מכתבים, אך יש בו יסוד אפיסטולרי דומיננטי.
- 12 **המאסף א**, תקמ"ד, עמ' לו–לח.
- 13 "אגרות על דבר המנהג לבלי הלין את המתים", **המאסף ב**, תקמ"ה, עמ' קסט–קעד, קעז–קפז; ההקדמה: עמ' קנד–קנה.
- 14 משה פלאי, **שער להשכלה מפתח מוער להמאסף כתב-העת העברי הראשון**, ירושלים, תשס"א.
- 15 **המאסף ב**, תקמ"ה, עמ' קטו–קכא, קלז–קמב (להלן: "אגרות אייכל").
- 16 "אגרות משלם בן אוריה האשתומע", **המאסף ו**, תק"ן, עמ' לח–ג, פ–פה, קעא–קעו, רמה–רמט (להלן:

- יהדות העתיד בחזונו של יצחק אייכל: עיון באוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה העברית, תרביץ סא:ג-ד, תשנ"ב, עמ' 545-562; וראה סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית [ראה הערה מוככבת לעיל].
- 24 עוד על זהותו ראה להלן, הערה 86. היו שחשבו כי הוא אישיות אמיתית; בספרו על אפרים לוצאטו מתייחס דוד מירסקי למש'לם בן אוריה האשתמועי כאל מחבר האגרות, שנמסרו לידי המאסף בידי מ... ואל הדמויות האחרות כאל דמויות של אישים קיימים, ולא כאל דמויות בדיוניות, וראה David Mirsky, *The Life and Work of Ephraim Luzzatto*, New York, 1987, pp. 70-72. הספר הופיע גם בעברית, וראה דוד מירסקי, **אפרים לוצטו, חייו ויצירתו**, ירושלים, 1994. יהודה פרידלנדר אינו יודע פשר ראשי התיבות מ... פ.. והוא משער שהכוונה ל"מאספים", בהשמטת האותיות א, ס, י, ם, דהיינו שהאגרות פורסמו בידי חבר המערכת, וראה פרידלנדר (לעיל, הערה 15), עמ' 36. אך להשערה זו אין כל יסוד ו"המאספים" לא כינו עצמם מעולם כך אלא חתמו "דברי המאספים", "המאספים", או "ח'ד'ל'ע". יתרה מזאת, "המאספים" הוא כינוי לקבוצה כולה ואין לשער ש"המאספים" שולחים את האגרות **המאסף**. ראה על כך בהמשך המאמר, ליד הערה 93.
- 25 "אגרות מש'לם", עמ' לט.
- 26 כתחליף לכינוי "אורתודוקסי" אך בלא כל קשר למושג "חרדיות" שקנה לו שבייתה ביהדות בישראל ובעולם בעשרות השנים האחרונות.
- 27 על הטקסטים ועל אמצעיו הסאטיריים-אפיסטולריים של המחבר ראה בספרי *The Age of Haskalah* (לעיל, הערה 17), עמ' 217-218.
- 28 ראה על כך שם, עמ' 219.
- 29 ראה משה פלאי, **במאבקי תמורה**, תל אביב, 1988, פרק א.
- 30 "אגרות מש'לם", עמ' לט.
- 31 *The Age of Haskalah* (לעיל, הערה 17), עמ' 216.
- 32 "אגרות מש'לם", עמ' מד, וראה במאמרי על האוטופיה של אייכל (לעיל, הערה 23), עמ' 559, ליד הערה 35, בדיון על "אגרות מש'לם", וכן בספרי *The Age of Haskalah* (לעיל, הערה 17), עמ' 222, ובספרי **במאבקי תמורה** (לעיל, הערה 29), עמ' 13-14.
- 33 "אגרות מש'לם", עמ' מ-מא.
- 34 פלאי (לעיל, הערה 23), בייחוד הערה 25, עמ' 552, וכן *The Age of Haskalah* (לעיל, הערה 17), עמ' 221, הערה 121.
- 35 ראה בספריו של שאנן (לעיל, הערה 23). במאמרי ציין שאנן כמה נקודות קרבה תמאטיות, שבוודאי נכונות הן, וראה על כך בהמשך; ממנו קיבלו ולמדו הן פרידלנדר והן נימן, וראה Morris Neiman, "A Hebrew Imitation of Montesquieu's Letters Persanes," *Jewish Social Studies* xxxvii:2, Spring, 1975, pp. 163-169; פרידלנדר (לעיל, הערה 23), עמ' 107-118. כותב שורות אלה דן באייכל ובאגרותיו משנת 1975 ואילך, וראה הערה 17 לעיל. איש מן העוסקים ביצירתו של אייכל, להוציא את שאנן, לא טרח לעשות בדיקה מקיפה של "אגרות מש'לם" ושל שאלת קרבתן ליצירתו של לֹונטסקייה, אף שכמה הזכירו קרבה זו. למותר לומר כי נמצאו מחקים לאגרות פרסיות גם בצרפת עצמה וכי השפעתן הייתה רבה על התפתחות הו'יאנר של רומאן המכתבים, וראה לדוגמה E.C. Green, "Montesquieu the Novelist and Some Imitations of the 'Lettres Persanes,'" *Modern Language Review* xx, 1952, pp. 32-42. עיין גם בהקדמתו של לוי לתרגום האנגלי של **אגרות פרסיות**: J. Robert Loy, "Introduction," in *Montesquieu, The Persian Letters*, New York, 1961, p. 16. ראו ליתן את הדעת גם לחיבורים אפיסטולריים שקדמו להופעת הספר **אגרות פרסיות** והשפיעו עליו. בחיבורי על יצחק אייכל (לעיל, הערה 17) נזכרים כמה מקורות חשובים העוסקים בשאלה זו. באחרונה נידונו "אגרות מש'לם" במסגרת עיון ביהודי ספרד ובגירוש

- 51 "אגרות משלם", שם; אגרות פרסיות, עמ' 27 (אגרת 40).
- 52 חגי' [חג'] איבי המוסלמי באגרות פרסיות, עמ' 26–27 (אגרת 39), ומרדכי האשתמועי, הסב, ב"אגרות משלם", עמ' מז–מז (אגרת ב).
- 53 מן החיבורים האפיסטולריים שנדפסו לפני אגרות פרסיות ואחריהן נבדקו החיבורים הבאים (וראה לעיל, הערה 16, במאמרי על תחילתו של הז'אנר האפיסטולרי בספרות ההשכלה העברית): Thomas Brown, *Letters from the Dead to the Living*, 3rd edn., London, 1703; Giovanni P. Marana, *The Eight Volumes of Letters Writ by a Turkish Spy*, 18th edn., London, 1707; Daniel Defoe, *A Continuation of Letters Written by a Turkish Spy at Paris*, London, 1718; Samuel Madden, *Memoirs of the Twentieth Century*, London, 1733; George L. Lyttelton, *Letters from a Persian in England to His Friend at Ispahan*, 4th edn., London, 1735; idem, *The Persian Letters* (vol. II of *Letters from a Persian*), London, 1735; Marquis d'Argens, *The Jewish Spy*, 3rd edn., London, 1766, vol. 1 משווה ראה במאמרי הנזכר לעיל, עמ' 87–94. ורסס קיבל את הנחתו זו בדבר ההשפעה של הז'אנר בכללו על אייכל והציע לבחון את הרומאן במכתבים של ד'ארז'ן, בתרגומו לגרמנית, כנוסח שעמד כנראה לנגד עיניו של אייכל, וראה ורסס (לעיל, הערה 35), עמ' 54.
- 54 ראה "The Beginning of the Epistolary Genre in Hebrew Enlightenment Literature in Germany" (לעיל, הערה 17). רשימת החיבורים האפיסטולריים שהשתמשתי בהם (ראה בהערה הקודמת) מופיעה במאמר בעיקר בהערות 7–10, וכן בהמשכו.
- 55 ראה להלן, הערה 65.
- 56 ראה לעיל, הערה 15. האגרות נתפרסמו על ידי אדם מארטינט בכרסטומתיה תפארת ישראל, באמברג, 1837, עמ' 59–69, ועל ידי שמואל יוסף פין, בתוך סופרי ישראל, וילנה, תרל"א, עמ' 134–137, וכן בקובץ המקורות שבעריכתי, מבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט (לעיל, הערה 14), עמ' 23–27. על הנסיעה ותעודות הקשורות בה ראה H. Vogelstein, "Handschriftliches zu Isaak Abraham Euchsels Biographie," *Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden*, Leipzig, 1916, S. 221–231 עוסק ב"אגרות אייכל" בלי להראות קשר איזוהו ל"אגרות משלם" והוא דן ב"אגרות משלם" בלא כל ציון זיקתן לאגרות פרסיות (מ"ה לטריס, זכרון בספר, וינה, 1869, עמ' 91, 94); שטיף, שהשתדל לתקן שיבושים בביוגרפיה זו של לטריס על אייכל, אף הוא לא שם לב לכך (נ' שטיף, "ליטעראטור-היסטארישע לעגענדעס", די רויטע וועלט 7–8, מארס 1926, עמ' 126). דיונו של מ' עריק, שהרבה לכתוב על אייכל, ואף כתב בהרחבה על "אגרות אייכל", לוקה בחסר כדיוניהם של האחרים, וראה מ' עריק, "די ערשטע יידישע קאמעדיע", פילאלאגישע שריפטן ג, וילנה, 1929, עמ' 559–560; על מסעו של אייכל ראה בחיבורו של פינר, (לעיל, הערה 22), עמ' 443–449.
- 57 ראה משה פלאי, "ספרות המסעות כסוגה ספרותית בהשכלה העברית": [מ'שא בערב' לשמואל רומאנילי" (לעיל, הערה 23), עמ' 299–322.
- 58 "אגרות אייכל", עמ' קיט.
- 59 שם, עמ' קלז.
- 60 שם, עמ' קיט.
- 61 שם.
- 62 שם, עמ' קכ–קכא.
- 63 שם, עמ' קקח.
- 64 מ' ע' (מאקס עריק), "צו דער ביבליאגראפיע פון אייכלס שריפטן ביז 1795", ביבליאגאישער זאמלבוך 1930, עמ' 512–513.

V.H. Schmidt & D.G. Mehring, *Neuestes Gelehrtes Berlin* I, Berlin, 1795, S. 116-117: "Briefe eines

eisenden Morgenländers".

המאמר, תק"ט, עמ' ס-כ"ו, חתומה של שמואל בן ז"ר [= בן זכריה, או בן זנוח] מופיעה בעמ'

מ"ה לט"ח, "תולדות המכתב" יצחק אריה ל"ז, המאמר של שנת תקת"ד, מתורגמ' וינ' 1862, עמ'

מ"ז; וחו' ג' ספר בן זכריה, הערה ל' 56, עמ' 94.

William Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica*, Leipzig, 1891, S. 83; Moïse Schwab, *Répertoire des Artistes*,

1891, Paris: 1894-1923, p. 119. עמ' 36, הערה ל' 36, עמ' 118, עמ' 119, הערה ל' 36, עמ' 119.

ברוך ש"ס, תר"ג, עמ' 118, עמ' 119, הערה ל' 36, עמ' 119, הערה ל' 36, עמ' 119.

William Zeitlin, "Anagramme, Initiales und Pseudonyma," *Zeitschrift für die Hebräische Bibliographie* xv, 1911, S. 92

[#686] *M. Steinschneider, Catalogus Librorum in Bibliotheca Bodleiana II*, Berlin, 1852-1860 (facsimile

1864), S. 557. על נספח וינ' 1862, עמ' 119, הערה ל' 36, עמ' 119, הערה ל' 36, עמ' 119.

האגרות המדעיות המופיעות בספר, כמפורט לעיל, הן של שמואל בן זכריה, או של שמואל בן זנוח,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז, או של אריה ל"ז,

- 85 בכל מאמריו והודעותיו החתומים בשמו בהמאסף (למעלה מחמישה עשר), מופיעה חתימתו: איצק אייכל, ואולם, רק בכותרת של "אגרות אייכל" מופיע שמו העברי, יצחק, ואילו החתימה היא "איצק". הוא הדין בספריו.
- 86 ואולי יש בציון מוצאו (ספרדי טהור) להעיד על ייחוס משפחת פרידלנדר, אך בוודאי אינו מנדל לפין, כהשערותו של שטיינשניידר, וראה על כך לעיל, הערה 69. מ-פ-, שכתב מאמר בהמאסף, זוהה בידי דליטש, צייטלין וחיות כמיכל פרידלנדר, ועיין לעיל, הערה 24.
- 87 המאמר הראשון נדפס בהמאסף ב, תקמ"ה, עמ' פז-צ; השני נדפס שם, עמ' קנב-קנד.
- 88 איצק אייכל, "איזט נאך דעם יידישן גזעטצע דאס איברנאכטן דער טאדטן ווירקליך פראבאטן?", המאסף ז:ד, תקנ"ו, עמ' שסא-שצא.
- 89 ראה מאמרו של פוגלשטיין (לעיל, הערה 56).
- 90 על גלגולו של השם מרדכי, בעיקר במחזות יידיים, ובהם גם מחזהו של אייכל, ראה ח' שמרוק, "השם המשמעותי מרדכי-מארוקוס - גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי", תרביץ כט, תש"ך, עמ' 76-98. לדעתי, בתקופה מוקדמת זו נעשה שימוש בשם מרדכי גם במשמעותו המסורתית, ולא דווקא המשכילית.
- 91 "אגרות משלם", עמ' לט.
- 92 אייכל פרסם הודעה על תוכניתו להוציא לאור את ספר רפואות של אבן סינא (וראה המאסף ז:א, תקנ"ד, עמ' צב), אך הוא מעולם לא פרסם את הספר, פרט לקטעים אחדים מתוכו (עמ' צג-צה). את מורה נבוכים הצליח להוציא רק בחלקו הראשון, בשנת 1791, וראה על כך את הודעתו בהמאסף ד, תקמ"ח, עמ' 242. בכמה מקומות הודיע על תוכניות ספרותיות נוספות, כגון פרסום ספר בשם יעוד האדם, שלא באו לכלל מעשה. באשר להפסקת הופעת האגרות, לא מן הנמנע כי עם סיימו את עריכת המאסף חדל מהשתתפות פעילה בכתב העת - שהופעתו נפסקה עד תקנ"ד - ומשום כך לא הושלם פרסומן של האגרות האחרות, אם אכן נכתבו.
- 93 "אל רעי וידידי דורשי האמת ושוחרי הטוב אנשי חברת דורשי לשון עבר, ישמרכם האל האמת והטוב!" (המאסף ג, תקמ"ו, עמ' קפג). פתיחת "אגרות משלם": "אל אנשי אמת ואוהבי מדע היקרים חברת שוחרי הטוב והתושיה [שם החברה הוחלף באותה שנה] יחי' בברלין. ברוכים אתם לה', אחי ורעי, אשר הפצתם טוב בישראל בדבר מכתבכם הבא מדי חדש בחדשו ללמד דרך תושיה לנערים ובחורים אשר בגילכם" ("אגרות משלם", עמ' לח).
- 94 "אגרות משלם", עמ' רמו. השיר המתורגם משל מטאסטאזיו נתפרסם בתוך המאסף ג, תקמ"ו, עמ' קיג-קיח.
- 95 "אגרות משלם", עמ' קעו.
- 96 המאסף ג, תקמ"ו, עמ' רג. בשתי המובאות, ההדגשה היא משל אייכל.
- 97 ראה 18 p. *Alexander Pope, An Essay on Man, Epistle II, Dublin, 1764*. הנוסח המקורי במהדורה הראשונה של מסה על האדם (כמצוטט בהערה, שם): "The only science of mankind is man", והשווה למהדורה השביעית שנתפרסמה בלונדון ב-1736: "Know then Thyself, presume not God to scan; the only Science of Mankind is Man", וראה דיון על כך במאמרי על הביוגרפיה ביצירתו של אייכל (לעיל, הערה 19).
- 98 אייכל (לעיל, הערה 19), עמ' יז.
- 99 ראה עבודתי "Isaac Euchel: Tradition and Change" (לעיל, הערה 17).
- 100 שאנן, עיונים בספרות 'ההשכלה' (לעיל, הערה 23), עמ' 79.

לכ"ל אקדמיים, ל"עיתון המשק" ו"הארץ". ראו גם ב"שאלות ותשובות" של
המכון למחקר ולימודים מתמטיים, תל אביב, 1977, עמ' 55-57. ראו גם
ב"שאלות ותשובות" של המכון למחקר ולימודים מתמטיים, תל אביב, 1977,
עמ' 101. ראו גם ב"שאלות ותשובות" של המכון למחקר ולימודים מתמטיים,
תל אביב, 1977, עמ' 101.